

Σύρος και Ερμούπολη

Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15^{ος}-20^{ός} αι.

Επιμέλεια

Χριστίνα Αγριαντώνη, Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη	9
Σημείωμα των επιμελητών	11
A. Ο χώρος - Οι άνθρωποι	
ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ, <i>Γύρω από έναν στίχο του Βιργίλιου. Η Σύρος στα Νησολόγια, 15^{ος}-17^{ος} αιώνας</i>	15
ΙΟΛΗ ΒΙΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Η Σύρος στους περιηγητές; Οι περιηγητές για τη Σύρο; Εξαιρέσεις και μικροϊστορίες</i>	39
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Ένα Συριανό Κτηματολόγιο του 19^{ου} αιώνα</i>	55
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΦΕΝΕΡΛΗ, <i>Νέα στοιχεία για την πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων στην Ερμούπολη</i>	77
ΘΩΜΑΣ ΔΡΙΚΟΣ, <i>Πολιτικές έριδες στην Ερμούπολη της Σύρου επί Δημαρχίας Δημητρίου Βαφιαδάκη</i>	87
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, <i>Μερικές επισημάνσεις για τους κατοίκους της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα: γεωγραφική προέλευση, εγκατάσταση στο χώρο, επαγγέλματα, κοινωνικές σχέσεις</i>	105
B. Οικονομικές λειτουργίες	
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, <i>Επικοινωνία και ταχυδρομεία στη Σύρο τον 19^ο αιώνα</i>	127
ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, <i>«Σύρος, το Λίβερπουλ της Ελλάδος». Συγκρότηση και ανάπτυξη δυο εμπορικών λιμανιών του 19^{ου} αιώνα</i>	135

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, <i>Προσαρμογές του επιχειρηματικού κόσμου της Ερμούπολης στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα</i>	143
ΛΗΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, <i>Το «πατρικό ενδιαφέρον» των βιομηχάνων και η διαχείριση της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία Καρέλλα (Ερμούπολη, πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα)</i>	155
ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, <i>Εισαγόμενη και εγχώρια τεχνολογία στη βιομηχανία της Ερμούπολης την περίοδο του Μεσοπόλεμου</i> ..	187
 Γ. Λογοτέχνες του τόπου - Ο τόπος στη λογοτεχνία	
ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, <i>Ποίηση στην Ερμούπολη, 1830-1880. Από την ισχνή έξαρση στη σταδιακή εξαφάνιση</i>	201
ΝΑΣΙΑ ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ, <i>Δημήτριος Βικέλας. Ένας Ερμούπολίτης; Σκέψεις για την πρώτη γενιά Ελλήνων πολιτών</i>	251
ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ, <i>Όψεις της Ερμούπολης στην πεζογραφία. Ελληνικότητα ή κοσμοπολιτισμός;</i>	263

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΕΣ ΤΟΥ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ
ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙ.

Το κείμενο αυτό επιχειρεί να συσχετίσει την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ερμούπολη, τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι., με τη διεθνοποιημένη εμπορική ανάπτυξη της πόλης στην προηγούμενη περίοδο. Καθώς η βιομηχανία αναπτύχθηκε ακριβώς την εποχή που η Ερμούπολη είχε πλέον απωλέσει τον διεθνή εμπορικό της ρόλο, είναι εύλογη η τάση να θεωρείται η πρώτη υποκατάστατο του δεύτερου, μια δραστηριότητα-καταφύγιο για τα διαθέσιμα κεφάλαια και το εργατικό δυναμικό της πόλης. Νομίζω, αντίθετα, ότι υπάρχει περιθώριο να δούμε τις αλλαγές αυτές ως μια διαδικασία δυναμικής προσαρμογής στις μεταβολές του διεθνούς περιβάλλοντος και αξιοποίησης του διαθέσιμου πόρου, που ήταν ακριβώς οι διεθνείς διασυνδέσεις του επιχειρηματικού κόσμου της πόλης.

Η Ερμούπολη ανήκει από τη γένεσή της στο διεθνές περιβάλλον: η ίδια η δημιουργία της, όπως είναι γνωστό, υπήρξε αποτέλεσμα του συνδυασμού συγκυριακών τοπικών παραγόντων και μακροπρόθεσμων τάσεων της διεθνούς οικονομίας. Οι τάσεις αυτές συνοψίζονται στη δυναμική επέκταση των διεθνών εμπορικών δικτύων στη Μεσόγειο –με την αποφασιστική συμμετοχή των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της διασποράς– ενώ ο συγκυριακός παράγοντας ήταν, βέβαια, η Ελληνική Επανάσταση. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, και χάρη στη δράση μιας δυναμικής ομάδας επιχειρηματιών, δημιουργήθηκε στο νησί της Σύρου ένας διεθνής εμπορικός σταθμός και ένα σημαντικό ναυτιλιακό κέντρο, ήδη μέσα στα χρόνια του αγώνα της ανεξαρτησίας.

Είναι επίσης γνωστό ότι ο τύπος αυτός της εντυπωσιακής, ομολογουμένως, ανάπτυξης που ακολούθησε η τοπική οικονομία, στηριγμένη στο διεθνές-διαμετακομιστικό εμπόριο και την ιστιοφόρο ναυτιλία και ναυπηγική, δεν λειτουργούσε πλέον μετά τη δεκαετία του 1870. Η ελληνική ιστοριογραφία έχει προτείνει ερμηνείες και έχει καταγράψει σχολαστικά τους παράγοντες που οδήγησαν στην έκπτωση αυτή της Ερμούπολης από τη θέση του διεθνούς εμπορικού σταθμού, η οποία βύθισε την τοπική οικονομία και κοινωνία σε μια παρατεταμένη κρίση. Η μετάβαση της ναυτιλίας «από του ιστίου εις τον ατμό» έχει έγκαιρα εντοπιστεί ως ένας από τους

δεμελιώδεις παράγοντες που ανέτρεψαν, τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, τα τεχνολογικά δεδομένα στα οποία βασίζονταν οι θαλάσσιες επικοινωνίες και η οργάνωση των σχετικών δρομολογίων και δικτύων, μια ανατροπή που άλλαξε τη γεωγραφία των δρομολογίων αυτών και αχρήστευσε τον ρόλο του σταθμού διαμετακόμισης.¹ Η παρακμή της ξυλοναυπηγικής, την οποία συμπαρέσυρε η ίδια τεχνολογική αλλαγή, αφαίρεσε με τη σειρά της έναν σημαντικό μοχλό-κινητήρα της τοπικής οικονομίας. Η άνοδος του Πειραιά, την ίδια εποχή, στη θέση του πρώτου λιμανιού του εξαγωγικού εμπορίου της χώρας υπήρξε επίσης «μοιραία» για την Ερμούπολη, καθώς οι λειτουργίες του κεντρικού κόμβου του θαλάσσιου δικτύου επικοινωνιών μεταφέρθηκαν εκεί.

Από την άλλη μεριά, οι αλλαγές της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας στην κρίσιμη αυτή περίοδο, και συγκεκριμένα η άνοδος της βιομηχανίας, έχουν εξεταστεί κυρίως σε σχέση με τις ενδογενείς δυναμικές που υποστήριξαν αυτή τη μεταβολή –τα διαθέσιμα κεφάλαια, την τεχνογνωσία, το τοπικό εργατικό δυναμικό κ.λπ.² Στην προσέγγιση αυτή, η έκπτωση της Ερμούπολης από τον διεθνή ρόλο της και η παρακμή του διαμετακομιστικού εμπορίου θεωρούνται ως ένας εξωγενής, ως προς αυτές τις ενδογενείς δυναμικές, παράγοντας, ο οποίος επέσπευσε και εντέλει διευκόλυνε τη στροφή προς τη βιομηχανία.

Όλες αυτές οι αναλύσεις και ερμηνείες αποδίδουν εύστοχα πλευρές της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα, όλες μαζί όμως συνδέτουν έναν χαλαρό, ακόμη, καμβά: η ύφανσή του επιδέχεται περαιτέρω πύκνωση. Στο επίπεδο της τοπικής οικονομίας, οι συνδυαστικοί κρίκοι ανάμεσα στις διάφορες συνιστώσες της έχουν ιδιαίτερη σημασία για την επιχειρηματική δράση.³ Ο διεθνής ρόλος της πόλης, οι διεθνείς διασυνδέσεις και τα δίκτυα που τον συντηρούσαν, δεν ήταν, ίσως, ένα στοιχείο που απλώς παρήκμασε, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη στροφή του επιχειρηματικού δυναμικού σε άλλες δραστηριότητες. Αντίστροφα, θα μπορούσε κανείς να δει τις εξελίξεις στην ερμούπολιτική οικονομία ως μια διαδικασία

1. Χρήστος Λούκος, «Μια ελληνική πόλη σε παρακμή. Η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19ου αι.», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 591-601· Βασίλης Καρδάσης, *Σύρος, σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα 1987.

2. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα», *Νεοελληνική Πόλη*, σ. 603-608.

3. Βλ. σχετικά R. Lloyd-Jones και C. Lewis, *Manchester and the age of the factory: the business structure of cottonopolis in the industrial revolution*, Croom Helm, 1988.

προσαρμογής στις αλλαγές του διεθνούς περιβάλλοντος, ως ένα διάβημα διάσωσης των διεθνών διασυνδέσεών της, και να ανιχνεύσει επιβιώσεις του διεθνούς ρόλου της πόλης και αργότερα, στο τέλος, δηλαδή, του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ού}. Μολονότι η εκβιομηχάνιση σήμανε μια ευρύτερη αλλαγή, όχι μόνο στην τοπική οικονομία, που ουσιαστικά ενσωματώθηκε στην εθνική οικονομία αυτή την περίοδο, αλλά και στην τοπική κοινωνία, με την αλλαγή φρουράς στα ηγετικά κλιμάκια, όπου τη θέση των χιωτών εμπόρων πήραν οι πελοποννήσιοι βιομήχανοι, ωστόσο η διαπλοκή, οι ωσμές ανάμεσα στην παλαιότερη, διεθνή εμπορική δραστηριότητα και στη νεότερη βιομηχανική, την αποκλειστικά στραμμένη στην εγχώρια αγορά, είναι, ενδεχομένως, περισσότερο σημαντικές από όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Αυτές τις διαπλοκές επιχειρώ να ανιχνεύσω εδώ.

Οι μεταβολές του διεθνούς περιβάλλοντος στις οποίες αναφέρομαι, πέρα από την αλλαγή της τεχνολογικής υποδομής των μεταφορών, περιλαμβάνουν κυρίως τις αλλαγές στους όρους με τους οποίους διεξαγόταν το διεθνές εμπόριο, τις τάσεις εξειδίκευσης των περιφερειακών και τοπικών οικονομιών, που ενισχύθηκαν αυτή την εποχή καθώς ολοκληρωνόταν η ενσωμάτωσή τους στις διεθνείς αγορές, και την προϊούσα εθνικοποίηση των οικονομιών, με την έννοια της ολοκλήρωσης/παγίωσης των εθνικών αγορών, της μειωμένης διαπερατότητας των συνόρων και της αυξημένης παρεμβατικότητας του κράτους στην οικονομία. Πολλές ενδείξεις πείθουν ότι ο επιχειρηματικός κόσμος της Ερμούπολης αποπειράθηκε καταρχήν να προσαρμοστεί στις αλλαγές αυτές, προτού οι ίδιες οι δικές του κινήσεις, με τη συσσώρευση και την αλληλεπίδρασή τους, οδηγήσουν σε συνολική αλλαγή του τύπου της τοπικής οικονομίας.

Μια πρώτη τέτοια ένδειξη εντοπίζεται στην αλευροβιομηχανία, έναν πρώιμο βιομηχανικό κλάδο που αναπτύχθηκε στην Ερμούπολη από τη δεκαετία του 1860, με δυναμικό που μετρούσε 4 μεγάλους ατμόμυλους ήδη το 1867 για να φτάσει τους 7 στα 1873.⁴ Ο κλάδος πρακτικά θα καταρρεύσει στο δεύτερο μισό της επόμενης δεκαετίας, και στην Ερμούπολη θα απομείνει ένας μόνον αλευρόμυλος, στον έλεγχο της οικογένειας Βαφιαδάκη και αργότερα ιδιοκτησίας Ασημομύτη, ο οποίος θα εξυπηρετεί αποκλειστικά τις τοπικές ανάγκες.

4. Οι μύλοι Χρυσού (1860), Φιλόπουλου (1861), Βέλτσου (1862), Μπούμπουλη (1864, έπειτα Σεβαστόπουλου-Χειλά-Κεχαγιά), Δαμιανού (1868), Αποστόλου (1881), Καλημέρη (1883), χωρίς να λογαριάζουμε μικρότερες και βραχύβιες επιχειρήσεις. Όλες οι πληροφορίες για τη βιομηχανία στο: Χριστίνα Αγριαντώνη, *Η βιομηχανία της Ερμούπολης 1830-1940*, ΙΝΕ-ΕΙΕ (υπό έκδοση).

Η δεαματική άνοδος και η εξίσου δεαματική πτώση του κλάδου αυτού δεν φαίνεται να σχετίζονται με εσωτερικές διεργασίες της τοπικής ή έστω της εθνικής οικονομίας: ήταν μάλλον μια προσπάθεια (η οποία απέτυχε) των επιχειρηματικών κύκλων που σχετίζονταν με το διεθνές σιτεμπόριο να διασώσουν τη θέση της Ερμούπολης στο εμπόριο αυτό, μετατρέποντάς την από σταθμό διαμετακόμισης των σιτηρών σε εξαγωγικό κέντρο αλεύρων. Προς την κατεύθυνση αυτή ωθούσαν οι αλλαγές που συντελούνταν στο σιτεμπόριο εκείνη ακριβώς την εποχή: οι τεχνολογικές καινοτομίες (τηλέγραφος, ατμόπλοια) και η απελευθέρωση των ανταλλαγών προκαλούσαν αναδιοργάνωση του εμπορίου σιτηρών από τη Μαύρη Θάλασσα προς την Ευρώπη, όπου οι απευθείας εξαγωγές από τους τόπους παραγωγής στους τόπους κατανάλωσης αντικαθιστούσαν το εμπόριο που διεξαγόταν μέσω των ενδιάμεσων σταθμών αποθήκευσης-διαμετακόμισης (*deposit trade*).⁵

Το διαμετακομιστικό εμπόριο σιτηρών ήταν δευτερεύουσας σημασίας στην Ερμούπολη ως τον Κριμαϊκό πόλεμο –στο λιμάνι της εξαρχής εισαγόταν σιτάρι για την εγχώρια κατανάλωση.⁶ Αλλά στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, που προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση στο εμπόριο της περιοχής, και ιδίως μετά την υπογραφή της ελληνο-οθμανικής συνθήκης εμπορίου και ναυτιλίας του Μαΐου 1855, το διαμετακομιστικό εμπόριο του σιταριού στην Ερμούπολη πήρε τέτοιες διαστάσεις ώστε δεν επαρκούσαν οι αποθηκευτικοί χώροι του λιμανιού και οι έμποροι νοίκιαζαν αγγλικά καράβια στο λιμάνι για να αποθηκεύουν τα δημητριακά.⁷ Ανάλογα, φυσικά, ήταν τα κέρδη, καθώς οι τιμές ήταν πολύ υψηλές, λόγω ακριβώς του πολέμου.⁸ Όπως συμβαίνει συνήθως σε αυτές τις περιπτώσεις, το όλο σύστημα κατέρρευσε με την υπογραφή της ειρήνης το 1856, αλλά προφανώς η εμπλοκή αυτή είχε ενισχύσει τις γραμμές των σχετιζόμενων με το σιτεμπόριο επιχειρηματιών –εμπόρων και μυλωνάδων– και είχε αυξήσει τις διαδεσιμότητες και τις προσδοκίες τους.

5. Βλ. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Οι αλλαγές στο ρωσικό σιτεμπόριο και η προσαρμοστικότητα των ελληνικών εμπορικών οίκων», *Τα Ιστορικά*, 40 (Ιούνιος 2004), 53-96. Για το *deposit trade*, βλ. και Gelina Harlaftis, *A History of Greek-Owned Shipping*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1996, σ. 20-21.

6. Το μεγάλο λιμάνι του διαμετακομιστικού εμπορίου σιτηρών στη Μεσόγειο ήταν το Λιθόρνο, βλ. Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιθόρνο 1750-1868*, Αθήνα [2000].

7. Βλ. σχετικά Καρδάσης, *ό.π.*, σ. 84-85, που στηρίζεται στις μαρτυρίες του γάλλου προξένου.

8. Κατά την Patricia Herlihy, *Odessa: A History, 1794-1914*, Cambridge Man. 21991, σ. 204-205, η τιμή του σιταριού στην Οδησό το 1856 ήταν δύομισι φορές ανώτερη σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1853.

Όμως ακριβώς την εποχή εκείνη, όταν έγινε και η πρώτη στροφή των Βορειοευρωπαίων προς τα σιτηρά της Αμερικής, λόγω του αποκλεισμού που επέβαλε η Ρωσία κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο, άρχισε η αντίστροφη μέτρηση για τους σταθμούς διαμετακόμισης στη Μεσόγειο. Η επιλογή μερικών Ερμουπολιτών επιχειρηματιών να επενδύσουν στην αλευροβιομηχανία πρέπει να συνδέεται με τις ανακατατάξεις αυτές στο σιτεμπόριο. Έχει σημασία να διευκρινιστεί ότι η πρώτη απόπειρα σύστασης ατμομύλου στην Ερμούπολη εντοπίζεται ήδη το 1858 (ο μύλος Δασκαλάκη και Σακορράφου, ο οποίος απέτυχε). Ανάμεσα στους επενδυτές των μύλων που ακολούθησαν βρίσκουμε μιλωνάδες και αρτοποιούς, όπως ο Στ. Χρυσός και ο Γ. Βέλτσος, και εμπόρους-εξαγωγείς όπως ο Θ. Τόμπρας και ο Περικλής Σεβαστόπουλος – ο τελευταίος μάλιστα ήταν μέλος εμπορικής οικογένειας με κλάδους στο Λιβόρνο και στην Οδησσό⁹ ενώ τις επιχειρήσεις τους στήριξαν με πιστώσεις και ορισμένοι χιώτες μεγαλέμποροι-τραπεζίτες της πόλης, όπως ο Δ. Βαφιαδάκης. Φαίνεται λοιπόν ότι η βιομηχανική παραγωγή αναλάμβανε εδώ ρόλο υποστήριξης του λιμανιού και της εξαγωγικής δραστηριότητας, μια στρατηγική τυπική των πόλεων-λιμανιών ήδη από τον 18^ο αιώνα,¹⁰ σε μια εποχή μάλιστα που για την Ερμούπολη το διαμετακομιστικό εμπόριο δεν είχε μέλλον. Το συνολικό δυναμικό των αλευρομύλων που δημιουργήθηκαν δεν μπορεί να απευθυνόταν μόνο στην εγχώρια κατανάλωση αλεύρων: στόχος των συριανών μύλων ήταν, πιθανότατα, εξαρχής η ευρύτερη αγορά της Ανατολικής Μεσογείου. Δεν υπάρχουν επαρκείς μαρτυρίες για το ζήτημα αυτό, γνωρίζουμε όμως ότι ο μύλος Χρυσού, για παράδειγμα, είχε υποκατάστημα στην Κωνσταντινούπολη το 1882. Γνωρίζουμε επίσης ότι οι συριανοί μύλοι εξήγαν στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη. Η δε κατάρρευσή τους μετά το 1885 πρέπει να συνδεθεί με τη δεύτερη ελληνοτουρκική κρίση και τη διακοπή των ανταλλαγών μεταξύ των δύο χωρών, αλλά και με τη διάδοση των μηχανικών αλευρόμυλων σχεδόν σε όλες τις πόλεις της περιοχής – ενώ συγχρόνως η αλευροβιομηχανία του Πειραιά κέρδιζε την ελληνική αγορά.

9. Για τους Σεβαστόπουλους της Οδησσού βλ. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Εθνικός αυτοπροσδιορισμός σε ένα οικονομικά μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Η μαρτυρία ενός έλληνα εμπορο-υπαλλήλου από το ρωσικό εμπόριο σιτηρών», *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Επιμέλεια: Μαρία Α. Στασινοπούλου – Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, Τετράδια Εργασίας 28, Αθήνα 2005, σ. 125-142.

10. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Μασαλία, βλ. X. Daumalin, N. Girard, O. Raveux, *Du savon à la puce: L'industrie marseillaise du XVIIe siècle à nos jours*, Μασσαλία 2003.

Πρόσθετο κίνητρο για την επιχειρηματική εμπλοκή στην αλευροβιομηχανία αλλά και πρόσθετος παράγοντας στήριξης της ζωής του λιμανιού είναι το γεγονός ότι το σιτεμπόριο αποτελούσε την τελευταία γραμμή υποχώρησης του ιστιοφόρου, το οποίο, όπως γνωρίζουμε, ήταν θεμελιακό στοιχείο της φυσιογνωμίας του λιμανιού της Ερμούπολης, του παραγωγικού κόσμου της και της διαδέσιμης ναυτικής τεχνογνωσίας. Χάρη στο ρωσικό σιτεμπόριο, το ιστιοφόρο διατήρησε ενεργό παρουσία στη Μαύρη Θάλασσα αρκετά χρόνια μετά την οριστική επικράτηση του ατμοπλοίου στη Μεσόγειο. Το 1889 ακόμη, ο Γεώργιος Βέλτσος μεταφέρει για τον μύλο του σιτάρι από το Ταγανρόκ με σαντορινιό ιστιοφόρο. Ο συνδυετικός αυτός κρίκος εξηγεί ενδεχομένως και την παρουσία Ψαριανών στη συριανή αλευροβιομηχανία (οικογένειες Χειλά, Καλημέρη), τους οποίους δεν απαντούμε σε άλλους βιομηχανικούς κλάδους.

Ήταν, τελικά, η αλευροβιομηχανία της Ερμούπολης, μια έσχατη γραμμή αναδίπλωσης του παλαιότερου δικτύου του σιτεμπορίου, ή μια δυναμική απόπειρα προσαρμογής στις νέες διεθνείς συνθήκες; Όπως και να 'χει, ήταν απότοκος του διεθνούς ρόλου, των διεθνών διασυνδέσεων της Ερμούπολης, ένα εγχείρημα που εγγράφεται στη λογική και στη συνέχεια του διεθνοποιημένου τομέα της οικονομίας της και του εξωστρεφή χαρακτήρα του λιμανιού της, και όχι στη λογική μιας δυναμικής που θα δημιουργούσαν κάποιες εσωτερικές εξελίξεις. Το εγχείρημα απέτυχε, και ως προς τη διεθνή του διάσταση, και ως προς την προσαρμογή στην εθνική αγορά, την οποία μονοπώλησε τελικά η πειραιϊκή αλευροβιομηχανία. Αποτέλεσε ωστόσο την πρώτη μαζική μετακίνηση πόρων και δυναμικού στη βιομηχανία, εγκαινιάζοντας έτσι τις αλλαγές στην τοπική οικονομία, που θα ολοκληρώνονταν δυο δεκαετίες αργότερα.

Το δεύτερο παράδειγμα για τη σημασία που εξακολουθούν να έχουν οι διεθνείς διασυνδέσεις της Ερμούπολης στον προχωρημένο 19^ο αιώνα, αλλά και για τις προσαρμογές στις νέες διεθνείς συνθήκες, αφορά τη θυρσοδεψία. Εδώ πρόκειται για έναν κλάδο συναρτημένο «εκ γενετής» με το διεθνές διαμετακομιστικό εμπόριο, καθώς η διακίνηση δερμάτων στο λιμάνι και οι χρόνοι της ανενεργού παραμονής τους στις αποθήκες της διαμετακόμισης, υπήρξαν μερικοί από τους σημαντικότερους παράγοντες της ανάπτυξης των ερμουπολίτικων θυρσοδεψείων, των οποίων τα σολοδέρματα κατέκτησαν τις αγορές της ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων. Επρόκειτο δηλαδή εξαρχής για μια βιομηχανία εξαγωγική, υποστηρικτική της εμπορικής δραστηριότητας του λιμανιού.

Στην περίπτωση αυτή, αντίθετα με την αλευροβιομηχανία, η ενσωμάτωση στην εθνική οικονομία και η στροφή στην εθνική αγορά υπήρξε επιτυχής: με τις δύο διαδοχικές πολιτικές κρίσεις της ανατολικής Μεσογείου στα 1875-1877 και στα 1884-1885, που παρέλυσαν το εμπόριο της περιοχής, αλλά και χάρη στην άνοδο του προστατευτισμού στα νέα βαλκανικά κράτη, τα θυρσοδεψεία έχασαν τις εξωτερικές αγορές τους. Σύντομα όμως, έστω και με αρκετές απώλειες, ο κλάδος ανέκαμψε και διατήρησε τις δέσεις του στην εσωτερική αγορά. Επιβίωσε δε τουλάχιστον ως τον Μεσοπόλεμο, παρά τον ανταγωνισμό, στον 20ό αιώνα, της πειραϊκής-αθηναϊκής θυρσοδεψίας, αλλά και εκείνης της Σάμου.

Εξαρχής τα θυρσοδεψεία της Ερμούπολης προμηθεύονταν δέρματα από τη νότια Αμερική μέσω Μασσαλίας και Αμβέρσας, με τη μεσολάβηση, συνήθως, ελληνικών εμπορικών οίκων. Με τις αλλαγές που συντελούνταν στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στο διεθνές εμπόριο, αλλαγές που σε γενικές γραμμές περιγράφονται ως το πέρασμα από το «σιμιδιανό» (ρύθμιση της αγοράς από την πλευρά της ζήτησης) στο «σουμπετεριανό» μοντέλο (ρύθμιση της αγοράς από την πλευρά της προσφοράς), είχε ήδη επικρατήσει την εποχή εκείνη το λεγόμενο «ευρωπαϊκό σύστημα του εμπορεύεσθαι»,¹¹ η λογική του οποίου διέφερε δραστικά από εκείνη που γνώριζαν οι παλαιότεροι έλληνες έμποροι. Κομβικό στοιχείο του νέου συστήματος, μαζί με την επιλογή των προσφορών και την ταυτόχρονη εξασφάλιση των πωλήσεων μέσω τηλεγράφου και δάσει δειγμάτων, ήταν η παρεμβολή των τραπεζών, στις οποίες οι έμποροι παρέδιδαν φορτωτικές, τιμολόγια και επιταγές μόλις ναύλωναν μέσο για την αποστολή του προϊόντος, για να σταλούν στον τελικό αγοραστή.

Η πτώχευση ενός από τα μεγαλύτερα θυρσοδεψεία της Ερμούπολης, του θυρσοδεψείου Καλουτά, το 1893, έχει αφήσει κάποια ίχνη από τις συναλλαγές της επιχείρησης στα συμβολαιογραφικά αρχεία της πόλης. Εκεί λοιπόν φαίνεται, ότι το θυρσοδεψείο Καλουτά ήταν ενταγμένο σε ένα τέτοιο διεθνοποιημένο σύστημα: αγόραζε ακατέργαστα δέρματα Αμερικής μέσω Αμβέρσας και Χάβρης, με τη μεσολάβηση των εκεί εμπορικών οίκων «Αγέλαστος & Σία» και «Krenglinger & Cie» (εταιρεία που συνεργαζόταν με τον οίκο Νεγρεπόντη) –και από ό,τι φαίνεται, χωρίς τη μεσολάβηση άλλων εμπόρων από την Ερμούπολη– τα δέρματα έφθαναν στην Ερμούπολη με

11. Σ. Δ. Κατακουζηνός, «Η ελληνική ναυτιλία και το ελληνικόν εμπόριον», *Μηνιαίον Δελτίον του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Εμπορικού Επιμελητηρίου*, 6 (Ιούνιος 1901), 8-17 και 7 (Ιούλιος 1901), 22-32.

πλοία της Deutsche Levante Linie και άλλης (γαλλικής) εταιρείας και με φορτωτικές των τραπεζών Crédit Lyonnais και Comptoir d'Escompte (υποκαταστήματα Βρυξελλών και Αμβέρσας αντίστοιχα).

Το θυρσοδεψείο Καλουτά πτώχευσε, αρκετά άλλα όμως επέζησαν και αποτελούσαν ως τη δεκαετία του 1930 τον δεύτερο σημαντικό κλάδο της ερμουπολίτικης βιομηχανίας. Μαζί με την εντατικότερη αξιοποίηση των εγκαταστάσεων –εφόσον όλα τα θυρσοδεψεία ενίσχυσαν την εκμηχάνιση της παραγωγής από το τέλος του 19^{ου} αι.– είναι πιθανό ότι οι διεθνείς διασυνδέσεις και η έγκαιρη προσαρμογή στις νέες μεθόδους «του εμπορεύεσθαι» εξασφάλισαν πλεονεκτήματα στη θυρσοδεψία της Ερμούπολης, τα οποία της επέτρεψαν να επιβιώσει, όταν έγινε, και αυτή, μια βιομηχανία προσανατολισμένη στην εγχώρια αγορά και μόνον, παρά το προφανές μειονέκτημα της νησιωτικότητας.

Η τελευταία ένδειξη για τη σημασία της διεθνούς εμπορικής «κληρονομιάς» της πόλης αφορά την κλωστοϋφαντουργία, η οποία, από τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα, αναδείχθηκε στον σημαντικότερο οικονομικό πνεύμονα του νησιού ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και παραπέρα. Η άνοδος της κλωστοϋφαντουργίας μπορεί να θεωρηθεί ως το κατεξοχήν δείγμα της ενσωμάτωσης της ερμουπολίτικης οικονομίας στην εθνική οικονομία, εφόσον αυτή η βιομηχανία εξαρχής αναπτύχθηκε με στόχο την εγχώρια κατανάλωση. Ωστόσο, και η δική της ανάπτυξη σχετίζεται άμεσα με τον διεθνοποιημένο χαρακτήρα της πρότερης εμπορικής ανάπτυξης της πόλης. Αν την εποχή εκείνη η Ερμούπολη είχε απωλέσει πλέον τον ρόλο της στο διεθνές διαμετακομιστικό εμπόριο, ωστόσο παρέμεινε για αρκετές δεκαετίες ακόμη το κέντρο του εισαγωγικού χονδρεμπορίου υφασμάτων στην Ελλάδα: στην Ερμούπολη –και όχι στον Πειραιά– πήγαιναν για να προμηθευτούν υφάσματα έμποροι από ελληνικές επαρχιακές πόλεις, τουλάχιστον ως τις αρχές του 20^{ού} αιώνα,¹² και στο εμπορικό κέντρο της πόλης υπήρχαν, όπως γνωρίζουμε, πλήθος από υφασματοποθήκες.¹³ Από τα πρώτα χρόνια εξάλλου, τα υφάσματα εισάγονταν στην Ερμούπολη όχι μόνο για επανεξαγωγή αλλά και για τις ανάγκες της τοπικής βιοτεχνίας καλεμκεριών, της τυποδοφικής. Τόσο το εισαγωγικό εμπόριο των υφασμάτων –και ιδιαίτερα οι επαφές με τις εμπορικές εταιρείες του Μάνστεστερ, μεταξύ των οποίων και

12. Στηρίζομαι στη μαρτυρία του Δημητρίου Λιανού, αλευροβιομήχανου του Πειραιά, από χειρόγραφο απομηνημονευμάτων που είχε την καλοσύνη να μου δώσει ο Γεώργιος Δρίνης.

13. Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη – Αγγελική Φενερλή, *Ερμούπολη-Σύρος. Ιστορικό οδοιπορικό*, Αθήνα 2000.

ελληνικές (όπως, για παράδειγμα, ο οίκος Μπούκουρα)– όσο και το εξαγωγικό εμπόριο των καλεμκεριών σήμαιναν ανταλλαγές τεχνογνωσίας, κυκλοφορία ανθρώπων και κεφαλαίων, πράγματα δηλαδή που συνέβαλαν στις ετοιμότητες του επιχειρηματικού κόσμου της Ερμούπολης. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα οι σχέσεις με το Μάντσεστερ οδήγησαν και στην άμεση συμμετοχή επιχειρηματιών από τον εκεί ελληνισμό σε ερμουπολίτικες βιομηχανίες –είναι η περίπτωση του Γρηγόριου Ζλατάνου, που υπήρξε ένας από τους ιδρυτές του νηματουργείου «Φουστάνου, Καρέλα, Βελισσαρόπουλου & Σία», το 1903.

Συνοψίζοντας, θα έλεγα ότι η «βιομηχανική στροφή» της Ερμούπολης, που πραγματοποιήθηκε στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, άντλησε σε μεγάλο βαθμό από τα «κεκτημένα», τις εμπειρίες και τις επιρροές του διεθνούς περιβάλλοντος στο οποίο είχε ενταχθεί η πόλη στο πρώτο μισό του αιώνα, μέσω του διαμετακομιστικού εμπορίου.

Είναι χρήσιμο, μιλώντας για τις προσαρμογές του επιχειρηματικού κόσμου της Ερμούπολης κατά το πέρασμα από το διαμετακομιστικό εμπόριο στη βιομηχανία, να παρουσιαστούν πολύ συνοπτικά και οι εξελίξεις στον χρηματοπιστωτικό τομέα της τοπικής οικονομίας, καθώς και αυτές εγγράφονται, πιστεύω, στην ίδια λογική των προσαρμογών στο ευρύτερο περιβάλλον. Είναι γνωστό ότι στην Ερμούπολη είχε αναπτυχθεί ένα ισχυρό τοπικό πιστωτικό σύστημα από ιδιώτες μεγαλεμπόρους-τραπεζίτες, το οποίο μάλιστα έκανε αρχικά δύσκολη τη ζωή του πρώτου πιστωτικού ιδρύματος που προσπάθησε να διεισδύσει στην ερμουπολίτικη αγορά, της Εθνικής Τράπεζας.¹⁴ Το τοπικό αυτό πιστωτικό σύστημα επιβίωσε, μάλιστα, αρκετές δεκαετίες μετά την παρακμή του διαμετακομιστικού εμπορίου, και στήριξε τα πρώτα βήματα της τοπικής βιομηχανίας.

Τα επιχειρηματικά πεδία του διεθνούς εμπορίου και της τράπεζας, που συνήθως ταυτίζονταν στο ίδιο πρόσωπο, έτειναν να διαχωρίζονται και να εξειδικεύονται τον 19^ο αιώνα στην Ευρώπη.¹⁵ Οι ερμουπολίτες τραπεζίτες φαίνεται πως είχαν αποκοπεί από τις εμπορικές καταβολές τους ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα: από τους 38 τραπεζίτες και προεξοφλητές που κα-

14. Καρδάσης, *ό.π.*, σ. 208 κ.εξ.

15. Αν και ο διαχωρισμός δεν ήταν πάντα πλήρης. Οι έλληνες έμποροι-τραπεζίτες-εφοπλιστές του Λονδίνου διατηρούσαν ακόμη συνδυασμένες δραστηριότητες το 1860, λίγο αργότερα ωστόσο εξειδικεύτηκαν στον εφοπλισμό, βλ. σχετικά Maria Christina Chatziioannou – Gelina Harlaftis, «From the Levant to the City of London: Mercantile credit in the Greek international commercial networks of the Eighteenth and nineteenth centuries», *Centres*

ταγράφονται στον *Οδηγό* του Μπούκα το 1875, μόνον οι 5 ήταν και έμποροι.¹⁶ Ορισμένες ενδείξεις που διαθέτουμε σχετικά με τις κατοπινές εξελίξεις στον τομέα, υποδεικνύουν ότι αυτοί που επιβίωσαν και στην επόμενη φάση, τουλάχιστον ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, προώθησαν ακόμη περισσότερο τη λογική της εξειδίκευσης, καλύπτοντας αρκετά ειδικούς και συγκεκριμένους θύλακες της τοπικής πιστωτικής αγοράς.

Συγκεκριμένα, διαθέτουμε στοιχεία για τη δομή του ενεργητικού δύο σημαντικών τραπεζιτών της πόλης, του Ελπιδοφόρου Λαδόπουλου και του Γαβριήλ Αράγκη, τη στιγμή του θανάτου τους. Και οι δύο πέθαναν το 1891, και οι δύο είχαν δεσμεύσει σημαντικά κεφάλαια στην τοπική οικονομία, αλλά με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Από την απογραφή της περιουσίας του Ελπιδοφόρου Λαδόπουλου, φαίνεται καθαρά ότι επρόκειτο για ένα προεξοφλητικό γραφείο, που εξυπηρετούσε τον κόσμο του υφασματοεμπορίου και της κλωστοϋφαντουργίας.¹⁷ Το σύνολο του ενεργητικού ανερχόταν σε 1,99 εκατομμύρια δρχ. Από αυτά, 59% (1,17 εκατομ.) ήταν τα προεξοφλημένα γραμμάτια, 30% (0,6 εκατομ.) τα χρεόγραφα δανείων και οι μετοχές, και 10% τα μετρητά. Το σύστημα των προεξοφλήσεων ήταν πυραμιδωτό, δηλαδή ο Λαδόπουλος προεξοφλούσε τα γραμμάτια μιας μικρής ομάδας ενδιαμέσων, που με τη σειρά τους προεξοφλούσαν γραμμάτια των δικών τους πελατών.

Στην περίπτωση του Αράγκη, διαθέτουμε μόνον έναν κατάλογο συμβολαίων δανεισμού που βρέθηκε στα χαρτιά του δικηγόρου του Ιωάννη Χατζιδάκη, και συνεπώς δεν γνωρίζουμε την αντίστοιχη δομή του ενεργητικού της επιχείρησής του.¹⁸ Ωστόσο η κατανομή των συμβολαίων, που καλύπτουν την περίοδο 1873-1891, είναι ενδεικτική. Πρόκειται για 67 συμβόλαια από τα οποία η συντριπτική πλειονότητα, τα 60, αφορούν ενυπόθηκα δάνεια, και μόνον τα 7, δάνεια με ενέχυρο. Τα ποσά των δανείων έχουν μεγάλο εύρος, κυμαίνονται από 1.000 έως 100.000 δρχ. –συνήθως είναι από 5.000 έως 30.000 δρχ.– και η διάρκειά τους, από 3 έως 10 χρόνια. Η ειδίκευση στην περίπτωση του Αράγκη ήταν, λοιπόν, η ενυπόθηκη κτηματική πίστη. Επει-

and Peripheries in Banking, Επιμέλεια: Philip Cottrell, Even Lange και Ulf Olsson, Aldershot: Ashgate, 2007, σ. 13-40.

16. Μ. Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Αθήνα 1875, σ. 348-357.

17. ΓΑΚ - Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Αρχεία Συμβολαιογράφων, πράξη αρ. 6256 / 22 Ιουνίου 1891 του συμβολαιογράφου Ι. Μπεκιαρέλη: «Εκθεσις απογραφής της εν γένει περιουσίας... Ελπιδοφόρου Λαδοπούλου».

18. Χρίστina Αγριαντώνη, *Η Βιομηχανία, ό.π.*

δή δε στον κατάλογο περιλαμβάνονται και αρκετοί πλειστηριασμοί των υποδηκυσμένων ακινήτων, ο Αράγκης στο τέλος είχε γίνει περισσότερο μια κτηματομεσιτική επιχείρηση.

Η εξειδίκευση σε επιμέρους τομείς της πιστωτικής αγοράς επέτρεψε στους ερμουπολίτες τραπεζίτες να επιβιώσουν τουλάχιστον ως την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, όταν οι νέες τράπεζες (Αθηνών, Εμπορική κ.λπ.) άρχισαν να τους εκτοπίζουν οριστικά. Την εποχή εκείνη, η βιομηχανία είχε πλήρως κυριαρχήσει στην τοπική οικονομία, το διεθνές εμπόριο ήταν παρελθόν και η Ερμούπολη είχε γίνει μια επαρχιακή πόλη της Ελλάδας. Το λιμάνι της θα διατηρούσε για μερικές δεκαετίες ακόμη κάτι από το παλιό του άνοιγμα στους διεθνείς ορίζοντες, χάρη στα ατμόπλοια των κασιωτών εφοπλιστών, που παρέμειναν νηολογημένα στο νησί.